

Cremeu els papers! La destrucció dels arxius durant les Guerres Carlines a la comarca del Berguedà

Rosa Serra Rotés

“Berga es accidentada como sa historia, y sos detalls principals, aquells en que’s revela’l caracter tussut y ferreny de la rassa que pobla sas muntanyas, han sigut conservats més fidelment per la tradició que per les cròniques. Resulta molt penós lo treball del historyaire que hagi de consagrar-lis sas tareas, porque la ciutat no compta ab un .- arxiu proporcionat a sa importancia, y axó res té de particular, per sensible que sia, puix com observa oportunament lo senyor Vilardaga en sa estimadíssima obra, ni pot haber-hi monuments ni tampoch documents historichs en una població que, com Berga, fou arrassada tres voltas fins á son ciments y maltractada moltíssimas per tota mena d’enemichs”.

LUCIANO GARCIA DEL REAL: “A Berga”, *La Ilustració Catalana*, Barcelona 15 de Janer 1893, Any XIV, Núm. 300, p. 13-14.

Qui va escriure aquest text, que sintetitza tant bé la migradesa del patrimoni documental i monumental de Berga, fou el periodista asturià Luciano Garcia del Real (Oviedo 1835-Barcelona 1902) que entre 1892 i 1893 realitzà per a *La Ilustració Catalana*¹ un seguit de reportatges sobre l’Alt Llobregat (Manresa, Sallent, Berga i algunes de les colònies).² Recollia el plany de Jacinto Vilardaga Cañellas (Berga 1856-1936), que parlava amb propietat perquè fou el primer historiador de Berga: autor de *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días del 1890*³, es va trobar amb un arxiu municipal delmat per les guerres: «ni un archivo que merezca el nombre de tal; nada, absolutamente nada. Tan sólo algún documento, y aún no muy antiguo, casualmente conservado, puede dar alguna luz».

A la seva obra *Efemérides Bergadanas*⁴ del 1919, Vilardaga explica que el 9 de juliol de 1822 el guerriller absolutista Tomàs Costa, àlies Misses⁵, va ocupar Berga,

va saquejar moltes cases i cremà i destrossà l’arxiu municipal. El 19 d’abril de 1823, «Por miedo a que los absolutistas y franceses atacasen la población, salen para Barcelona muchos bergadanes, formando un convoy de 150 caballerías, llevándose el archivo del ayuntamiento y el de hipotecas, lo poco que pudo ser salvado, cuando las fuerzas del cabecilla Costa (a) Misas lo saquearon y quemaron en julio último».⁶ Alguna cosa més que la documentació de l’arxiu deuriem endur-se amb aquella llarga recula de mules.

També es van cremar i destruir altres arxius des de començaments de s. XIX, especialment els eclesiàstics i monacals, però també els notariais.⁷ El cas de la Pobla de Lillet⁸ és documentat pel mateix notari Caietà Carbonell i Jolis, un liberal que deixà constància en el manual de l’any 1834, del motiu pel qual hi mancaven uns folis: «a motiu de las próximas pasadas ocurrencias, per haber estat saquejats mos efectos y papeers; se extraviaren, però si concenen se

trobarà de ells nota en lo registre de hipotecas de Berga (...) Me ha aparegut del cas deurer posar las antecedentes notas, pues no podrá duptar-se de lo conegut de ellas, majorment habent estat tant públics los excesos comesos en lo any mil vuit-cents trenta-quatre y següents». Els notaris de les zones afectades per la guerra tenien poca feina a fer protocols i molta feina a protegir la seva vida; el

notari de la Pobla de Lillet canvia de domicili diverses vegades, fugint de la guerra. També hi ha referència d’algun notari com Tomàs Agustí, establert a Berga, «que se’n va anar amb els carlins i morí a la facció» i es va endur els protocols quan abandonà Berga.⁹ El cas de l’incendi, per part dels carlins, de la casa del notari de Solsona, Joaquim Devesa Pla, el 1837, el qual tot i que havia pres mesures amagant els manuals «en un puesto ocult de dins de dita casa», no aconseguí salvar l’arxiu.¹⁰

El cas de Bagà és significativament descrit per Mn. Joan Serra Vilaró en les seves «Baronies de Pinós i Mataplana»¹¹ quan afirma: «Encara que l’arxiu del municipi no fos devorat per les flames (es refereix a l’incendi que va cremar l’església de Sant Esteve el 1753), sofrí altres mals

Caricatura de Tomàs Padró i Pedret a "La Flaca", criticant la quinta de 1872. Al peu si llegeix: "Aviso a los españoles mayores de 20 años"

durant les guerres del la passada centúria. A 29 de febrer de 1824 l'Ajuntament escrigué al M. Iltres. Sr. Intendent que "en la imposibilidad de presentar las cuentas de contribuciones y suministros (por suministros) por que en 24 de 1823 (descuidaren el mes) las divisiones de Tristany y Miralles echaron al torrente todo el Archivo de este Común en que se custodiaban las cartas de pago y demás documentos necesarios al arreglo de las dichas cuentas, de suerte de que del dicho Archivo sólo pudieron salvarse dos tomos de la Novísima Recopilación algunos pliegos de Reales cédulas. Los recibos de suministros es regular que el Ayuntamiento los haya presentado ya para su liquidación y abono; pero como todavía no ha presentado sus cuentas a pesar de continuamente se le está instando á que las presente, tampoco puede el ayuntamiento actual dar razón exacta". Encara que aquest document fos una fugida de l'ajuntament per no presentar els comptes, és de creure que sofriria, l'arxiu, per haver estat l'església la única fortalesa de la vila. Encara damunt de l'absis, torre principal de defensa, vaig trobar papers procedents de l'arxiu».

Els carlins també van fer malbé els arxius de força pobles petits de l'Alt Berguedà; aquest és el cas de Figols, Sant Julià de Cerdanyola, Cercs, Brocà i La Baells. Ho certifiquen alcaldes i secretaris quan la Diputació de Barcelona els hi reclamà la contribució

territorial i industrial, el desembre de 1876. L'alcalde de la Baells, Ramón Puigercós, i el secretari, Ramon Minoves, escriuen el 3 de desembre de 1876:

«1º. Que a mediados de 1873 á consecuencia de una orden general que según se dijo vinculaban los Cabecillas facciosos para la destrucción del Registro Civil, se presentan en este pueblo unos cuantos carlistas que exigieron todos los documentos, que se guardaban en la Casa del Común haciendo con ellos un montón y pegándole fuego. 2º. Que en la casa del Común se guardaban á la vez los documentos del Ayuntamiento y los del Juzgado municipal. 3º. Que el mes de Agosto de 1873 al pasar una partida de caballería de Centro se promovió un desorden, cometieron varios excesos entre otros entrar en la Casa del Común, y bajar a la calle todos los papeles que encontraron». Al de Brocà se li ordena «proceder inmediatamente á la formalización del oportuno expediente á fin de justificar la quema y destrucción de los documentos de la Secretaria de este pueblo llevada á cabo durante la Guerra Civil», i per garantir que aquets fets són veritat i que no s'encobreix l'obligació de pagar la contribució, «y a éste efecto reciban la oportuna declaración a tres primeros contribuyentes por territorial u tres primeros por industrial».¹²

En aquets pobles petits la documentació municipal no deuria passar d'uns quants lligalls més o menys ben endreçats per què, tot i que l'alcalde i els regidors comptaven amb l'ajuda d'un se-

cretari, aquest hi deuria fer visites ocasionals, només quan se'l necessitava. En aquets pobles de l'Alt Berguedà feia de secretari Ramon Minoves, que no tenia cap formació específica com a funcionari de l'administració local més enllà del fet que era mestre d'escola; era però l'home fort de Ramon Pujol Tomàs que, quan fou alcalde de Berga, el nomenà secretari de l'ajuntament de la capital primer i recaptador d'impostos després, la qual cosa li va permetre adquirir la gran finca de El Riu de Castellar.¹³ Amb tot, no podem menystenir l'interès d'una documentació que reunia informació significativa sobre concessions mineres i les primeres empreses que intentaven explotar el carbó de la conca minera¹⁴ o dels que van impulsar la producció de ciment a Cercs a l'entorn de 1870, per exemple¹⁵, i del complex procés de desamortització dels béns comunals i dels eclesíasts.

És també significatiu el saqueig de l'arxiu de Puig-reig, un municipi que el 1873 ja estava immers en un procés d'industrialització molt avançat; al terme municipal ja funcionaven la fàbrica de Cal Casas, la de Cal Riera i la de l'Ametlla de Merola; els Prat estaven tancant la compra dels terrenys per construir la fàbrica, i a l'Ametlla, Mateu Serra tramitava l'expedient per sol·licitar la concessió de l'estatut de colònia, una documentació que es va perdre quan els carlins van destruir l'arxiu. Finalitzada la guerra es va

reprendre el projecte però no fou fins al juny de 1878 que la tramitació es feu efectiva.¹⁶ La crema i destrucció dels arxius, que ens impossibilita aprofundir en el coneixement d'aquest període al Berguedà, és una practica generalitzada i practicada en tots els conflictes, els d'abans i els actuals¹⁷, sempre amb una clara intencionalitat.

Amb els Reial Decret de 23 de juliol de 1835 i de 15 d'octubre de 1836 es va regular la nova administració local. A l'alcalde se li reconeixia la màxima autoritat política i a l'ajuntament la capacitat administrativa, sotmesos, però a l'autoritat superior, representada per la Diputació provincial, a qui havien de demanar informes i rendir comptes, excepte en temes militars, per als quals la relació era directament amb l'autoritat militar provincial.

A nivell fiscal continuaven vigents els impostos de l'Antic Règim, les contribucions de quota fixa que recaptaven els arrendataris, drets de portes, subsidis industrials i de comerç, duanes i rendes estancades com per exemple la de la sal, tabac i paper segellats com a més importants. La principal diferència respecte al període anterior radicava en la clara voluntat de ser més eficients en la recaptació i al fet que, com a conseqüència de la guerra carlina, s'hi van afegir nous impostos sobre la indústria, el comerç i el de "culto y clero", que havia de finançar l'Església un cop abolit el delme. És el temps també d'organitzar l'arxiu municipal i la complexa documentació que, de ben segur, deuria ofegar els petits ajuntaments d'una comarca com la del Berguedà, on la mateixa capital comptava amb només 6.127 habitants l'any 1857.

La documentació municipal de l'època es va agrupar en deu grans àrees funcionals¹⁸ i en totes hi havia documentació que les partides carlines podien tenir interès a fer desaparèixer. Destaquem la confecció anual del padró d'habitants indispensable per poder establir el sistema de quintes, la que sota l'epígraf d'orde públic agrupava tota mena de documents referits a la Milícia Nacional, pas-

saports i *passes*, certificats de bona conducta, llicències de caça, d'armes, i tots els assumptes militars i referits a les lleves de soldats.

Els ajuntaments i els alcaldes tenien la responsabilitat de les lleves, del sorteig de mossos, de la redempció en metàl·lic o mitjançant substitut, de la identificació de pròfugs, i l'obligació de fer el padró de cavalleries, tantes vegades requerides durant aquests anys per l'exèrcit de la reina però també pels carlins i els guerrillers. No menys significativa era la secció que sota l'epígraf de "Hacienda", agrupava la gestió, concessió i arrendament de béns del municipi (bosc, comuns, molí, taverna, carnisseria, etc.) que s'havien d'arrendar a partir del procediment de subhasta pública, amb la supervisió de la Diputació.

Amb tot, la destrucció no era ni molt menys selectiva; es feia malbé tot el que trobaven, i és que bona part dels components de les partides no podien ni volien fer la tria ni tampoc no es refiaven dels secretaris dels ajuntaments, que sí que la podien fer. I, és clar, cremar l'arxiu, fer una bona xera i un bon fum, formava part del ritual i de l'escenografia que acompanyava les accions de les partides. De ben segur que aquestes accions eren les menys mal vistes per la població, també interessada que no quedés constància d'aquesta documentació, intentant estalviar-se pagar impostos o camuflar els fills en edat de ser quintats.

La documentació local de tipus econòmic, que juntament amb la relacionada amb les quintes era la més odiada per tothom, i que radiografia el procés d'industrialització abans de 1876, fa referència a tres grups impositius:¹⁹

- La **contribució territorial**, que controlava els rendiments de la propietat immoble rural i urbana, gravava els beneficis agropecuaris i les rendes percebudes per la propietat immoble. Era l'impost més important (representava el 20 % del total dels ingressos de l'Estat) i el que permet identificar les grans fortunes del país. Els pressupostos generals de l'Estat definien anualment la xifra que s'havia de recaptar i que es repar-

tia entre les províncies, i després entre els municipis; els ajuntaments s'encarregaven de fer el repartiment entre els contribuents. Els informes d'amillament detallaven la riquesa pecuniària, urbana i rústica dels contribuents amb el nom del cap de família i de la casa, les parcel·les de terreny que posseïa, la seva localització, els topònims, els conreus, i sobretot i molt especialment, el líquid imposable a partir del qual es calculava el que havia de pagar cada finca.²⁰

- La **contribució d'indústria i comerç**, amb una carrega fiscal menor, era un impost directe que funcionava com una quota i que es dividia en dues parts, una de fixa i una altra de variable i proporcional a l'activitat. Les quotes, fixades per les Corts, gravaven totes les persones que efectuaven una activitat industrial, comercial, professió, art o ofici. L'Estat establia anualment la quantitat que s'havia de recaptar i la base impositiva per municipis, per l'extensió o la qualitat de l'activitat, i pel nombre o tipus de màquines d'un determinat sector industrial. Els molins fariners, d'oli, de xocolata i els traginers, per exemple, tenien tarifes diferents, i pel que fa a l'activitat industrial, també es gravaven per separat els tallers i les fàbriques de filats i teixits de llana, seda i cotó. Un impost amb moltes variants, de les quals l'apartat de fabricació era molt petit perquè afectava només la maquinària en funcionament, la qual cosa va permetre desenvolupar negocis molt rendibles als emprenedors que van apostar per la mecanització de tots els sectors manufacturadors.

- L'impost sobre els **béns de consum** l'havia de pagar tothom i fou el més odiat per la població; era un impost indirecte sobre el vi, l'aiguament, els licors, l'oli d'oliva, la carn, el carbó de llenya i la cera, entre d'altres productes, amb un import determinat per la quota que l'Estat (un 10 % del total de la recaptació estatal) recaptava a cada localitat, i que depenia del nombre d'habitants. També es podia alterar si el govern autorit-

zava, que ho feia sovint, l'augment de la quota o l'entrada de més productes en la llista de consums, uns recàrrecs que imposaven els ajuntaments i les diputacions amb l'objectiu de quadrar els seus pressupostos. Tot i que l'impost no gravava productes de primera necessitat com el pa, els llegums o les hortalisses, base principal de l'alimentació de la majoria de persones, va generar un ampli moviment de rebuig i de revoltes populars on homes i dones de totes les edats cremaven les casetes dels burots, acusant els recaptadors d'abusos i frau.

Durant la III Guerra destaquen especialment els incendis als registres civils,²¹ que es van posar en marxa quan va entrar

municipal. En un poble de muntanya de la comarca de la Selva, al final del segle XIX, l'alcalde va fer desaparèixer el llibre de naixements del Registre Civil per tal d'evitar que el seu fill anés al servei militar.

Martí Miret i Queraltó (La Granada, 1846-Barcelona, 1896), un dels principals militars carlins durant la tercera guerra al costat de Savalls, tenia una especial obsessió a destruir arxius, i probablement fou ell qui ordenà la destrucció del de Puig-reig en el context de la batalla que va tenir lloc a finals de setembre de 1873, entre Cal Riera i la Roca de la Rella, al terme municipal de Puig-reig. Els carlins volien impedir que arribés a Berga el comboi format per 60 carros i 100

en vigor la llei de 1871 i que exigia a tots els municipis la creació d'un Registre Civil en què s'havien inscriure les dades referents a l'estat civil de tots els espanyols: naixements, matrimonis, defuncions, etc., símbols del matrimoni civil i de la llibertat religiosa. Lluís Ferran Toledano ha documentat 140 destruccions de registres civils de pobles de Catalunya.²² Com que aquesta documentació es conserva a l'arxiu municipal, la seva destrucció va acompanyada, en molts casos, de la destrucció de la documentació pròpiament

mults que portaven 30.000 racions d'aliments, sal, tabac i 100.000 cartutxos del tipus «Berdan y una dotación completa de municiones para la sección de artillería Krupp de guarnición en Berga»²³. Miret comandava 3.000 carlins que es van enfrontar amb uns efectius semblants però que anaven molt més ben armats.

Cèsar August Torras, en la seva famosa guia, es fa ressò d'aquest enfrontament a l'hora de descriure un dels seus itineraris, concretament el de Merola a Casserres: «Roca de la Reya, en un planet al

cim de la serra molt petita casa prop d'una gran roccassa. La vella fou cremada pels carlins en un foc memorable y sagnant que tingué lloch en l'última guerra, morint molts de ferits entre les flames de l'incendi. Las tropas del govern, fortes de 5000 homes, anaven manadas pel general Cañas, formaven l'avantguarda uns 400 voluntaris de Berga, comandats per en Pere de la Ronda, als quals al començar l'acció cremaren y saquejaren, entre altres, les cases Riera, Lladó, Hostal Nou y la Garza. Els carlins, dirigits per en Miret, eren uns 3000 homes, havent-hi entre'ls comandants en Josepet de Vilanova y el Mariano de la Coloma. Avuy encara's veuen prop de la Roca y pels volts senyals de les trinxeres».²⁴

NOTES

1. GARCIA DEL REAL, L.: "A Berga", *La Il·lustració Catalana*, Barcelona 15 de Janer 1893, Any XIV, Núm. 300, p. 13-14. L'article anava acompanyat de tres magnífics gravats d'autor anònim realitzats a partir de fotografies: una vista general de Berga i dues il·lustracions que eludien clarament a les conseqüències de les guerres i que avalaven la frase "... ni pot haver-hi monuments ni tampoch documents historics..."; portaven com a peu "Porta del Jardí y Baluard de Monsonier" i "Torre del Castell Bergadà y cova de Santa Magdalena", p.9. Es tracta de gravats fets a partir de les fotografies de Jaume Monràs i Mas que el 1876, immediatament acabada la III Guerra Carlina, feu una sèrie de 15 fotografies de Berga, col·leccionades en un àlbum però que també es van vendre soltes. Vegeu, NOGUERA CANAL, J.: "Jaume Monràs i Mas, promotor fotogràfic", a *L'EROL. revista cultural del Berguedà*, Berga 1990, Núm.32, p.46-49.

2. "Entre'l Manresans", *La Il·lustració Catalana*, Barcelona 15 de desembre de 1892, Any XIII, Núm. 298; "Entre'ls Bergadans", *La Il·lustració Catalana*, Barcelona 31 de Janer de 1893, Any XIV, Núm. 301, p.26-27; "De Gironella a Puigreig y Sallent", *La Il·lustració Catalana*, Barcelona 15 de febrer 1893, Any XIV, Núm. 302, p. 43 i 46.
3. Per aprofundir en el coneixement de Vilardaga cal consultar l'extensíssima bibliografia de JOSEP NOGUERA CANAL, i més concretament: "Dos aniversaris: J. Vilardaga i R. Fontdevila", a *L'EROL. Revista Cultural del Berguedà*, Berga 1990, Núm. 31, p.42-43.
4. VILARDAGA, J.: *Efemérides bergadanas*, Manresa, Imp. San José, 1919, p. 201.
5. El gironí Tomàs Costa, el Misses, bandoler, contrabandista i guerriller realista a temporades, segons girava el vent, fou molt actiu a les comarques de Girona fins al punt que a la zona d'Olot, la revolta absolutista de 1822-23, fou coneguda amb el nom de "guerra del Misses". S'inicià molt jove i de la mà de Josep Puig, àlies Boquica, de Castellar de n'Hug, que aixecà el poble de Castellar al crit de "Visca el Rei i la Religió" l'octubre de 1821. La colla del Misses estava formada per forces capellans, freres i monjos. FELIU I MONTFORT, G.: "La Clerecia catalana durant el Trienni Liberal", Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXIX, 1972, p. 159.
6. VILARDAGA, J.: *Efemérides bergadanas*, p. 204. Probablement una part d'aquesta documentació es la que actualment es conserva a l'arxiu de la Corona d'Aragó a la secció de Notarials i que s'han referenciat en l'estudi sobre els fons de protocols editar per arxius de la Generalitat. Vegeu nota 8. L'Arxiu Comarcal del Berguedà (ACBR), inaugurat el 2001, té com a nucli originari era l'Arxiu Històric de la Ciutat de Berga, del qual es tenen referències des de segle XIV. El primer inventari conegut data del 1725 i es deu al notari Josep Altarriba.

- L'Arxiu va patir especialment la violència política dels segles XVIII i XIX: la Guerra Gran i molt especialment els aixecaments carlins. La pitjor destrucció la va dur a terme el guerriller absolutista Tomàs Costa "Misses", que va cremar part de l'Arxiu el 1822, durant el Trienni Liberal. El 1893, el funcionari Josep Santandreu i Julio confeccionà un inventari per armaris de secretaria, més tard, el seu fill Josep Santandreu i Escobet va fer els inventaris cronològics (1915-1919), i va iniciar un índex alfabètic. Durant la Guerra Civil (1936-1939) l'Arxiu va rebre la protecció de la Secció d'Arxius del Servei del Patrimoni Artístic i Científic de la Generalitat, a càrrec del senyor Agustí Duran i Sanpere. A partir de 1939 Ramon Casafont, funcionari municipal, ordenà el fons (Informació Arxiu Comarcal del Berguedà)
7. PAGAROLAS I SABATE, L.: *Els fons de protocols de Catalunya. Estat actual i proposta de sistematització*, Associació d'Arxivers de Catalunya, Barcelona 2005. Del districte notarial de Berga fou creat el 1866 a partir de sis notaries: Berga, Bagà (suprimida el 1881), Cardona, La Pobla de Lillet (suprimida el 1876) i Prats de Lluçanès; el 1983 s'hi afegí la de Puig-reig.
 8. GRAU, J. I PUIG, R.: "La notaria de la Pobla de Lillet. Gaietà Carbonell i Solís (1818-1845)", a *L'EROL. Revista Cultural del Berguedà*, Berga 1992, Núm. 40, p. 27-31.
 9. PAGAROLAS I SABATE, L.: *Els fons de protocols de Catalunya*, p.77-78
 - QUINTANA I SEGALÀ, J. X.: Notaris carlins a Catalunya (1833-1840), Pagès Editors, 2016
 - GRAU I PUJOL, J.M.T.: Un notari carlí de Tarragona a l'Urgell. Nota de la producció documental de Miquel Martí Boronat (1831-1835), a Urtx: Revista cultural de l'Urgell, N° 15, 2002, p. 229-236.
 10. PLANES ALBETS, R.: *Catàleg dels protocols notariais dels arxius de Solsona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1985, p. 149-150.
 11. Vol I, Barcelona 1930, p. 9
 12. AHDN. Lligall 868. Expedient 4. Sometent del Partit Judicial de Berga, 1876. La Diputació havia reclamat a l'ajuntament de La Baells que sis contribuents del terme municipal validessin, amb la seva signatura la informació que li ha fet arribar sobre la destrucció "de los documentos de esta secretaria municipal llevada a cabo por los carlistas". El feu mateix, com a mínim, amb els ajuntaments de Brocà, Sant Julià de Cerdanyola i Figols.
 13. NOGUERA CANAL, J.: Industrialització i caciquisme al Berguedà, 1868-1907", Tesi doctoral dirigida per Jordi Casassas, Universitat de Barcelona 2013. El fill de Ramon Minoves, Iu Minoves i Anglarill, que feu la carrera d'advocat sota la protecció de Ramon Pujol Thomàs i amb el qual acabà enfrontat per interessos econòmics, es va convertir en l'home fort de la

Unió Catalanista a Berga, i a partir de 1901 de la Lliga Regionalista, per la qual fou diputat provincial entre 1913 i 1924. Font: www.diputatsmancomunitat.com

14. SERRA ROTÉS, R.: «Ferrocarril y Minas de Berga». Els orígens industrials de l'explotació carbonífera a la conca minera de Berga", a X Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana. Àmbit Recursos i territori. Perspectiva històrica i nous equilibris, Manresa 2016 (en curs de publicació).
15. VILARDAGA, J.: *Efemérides*, p. 270, "1870. El ramo de construcción hidráulica sufre una transformación radical; pues se adquiere el conocimiento de que abundan extraordinariamente en los montes antes de esta fecha para revoque de las obras hidráulicas, se usaba la tierra arcillosa cocida y molida. Cuando empezó a conocerse el cemento, venía en toneles y se vendía a 9 pesetas la arroba, que ahora cuesta 20 céntimos".
16. TERRADES SABORIT, I.: *La Qüestió de les colònies industrials. L'exemple de l'Ametlla de Merola*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, Monografies 14, 1994, p. 119
17. GRAU PUJOL, J.M.T. I GUELL, M.: "La crònica negra de la destrucció d'arxius a la demarcació de Tarragona", a Lligall 18, 2001, p. 65-120.
18. ALVAREZ I BRUGADA, I.: "Producció documental als ajuntaments entre el 1834 i el 1844. La transició entre l'administració municipal d'antic Règim i el liberal a l'inici del regnat d'Isabel II", a *Revista Catalana d'Arxivística*, Barcelona 2013, p. 155-180.
19. VAS I RAFAEL, J.: "Evolució dels impostos municipals: 1845-2004", a *Lligall 22*, Barcelona 2004, p. 215-259.
20. MESTRE, J. (dir): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, Ed. 62, 1988, p. 40.
21. COLL I FONT, M.C.: "La descripció dels fons municipals des dels arxius comarcals: l'experiència del Baix Penedès". Arxius, 21 (primavera 1999), p. 1-3, quadre a la p. 3.) COLL, S.: "Com Martí Torrents va salvar el Registre civil de la crema". *Diari de Vilanova* (25-10-1996), p. 25.
22. TOLEDANO, LL.F.: «A Dios rogando y con el mazo dando»: monopolio de la violencia y conflicto político en la última Guerra Carlina en Cataluña (1872-1876), *Vasconia*. 26, 1998, 191-208, p. 202
23. *Narración militar de la Guerra Carlista de 1869 á 1876, por el cuerpo de Estado Mayor del Ejército*, publicada por el depósito de la guerra, Tomo X, Madrid, Imprenta y Litografía del Depósito de la Guerra, Madrid 1887, p. 11-12.
24. TORRAS, C.A.: *Pirineu català Bergadà, valls altes del Llobregat*, Barcelona 1905, p. 230-231.

Rosa Serra Rotés
Historiadora